

<https://jpml.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.52, Spring & Summer 2023, pp. 13-30

Received: 07/10/2023

Accepted: 06/10/2024

Analysis of the Reflection of Shabestri's Ideas in Golshan-e Rāz: A Reception Theory Perspective (Jauss and Iser) on Articles from the 1980s and 1990s

Zahra Sadat Mousavi *

Ph.D. student of Mystical Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran
Zahra.mousavi8978@gmail.com

Mahmood Ranjbar

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Gilan, Rasht, Iran
mranjbar@guilan.ac.ir

Elham Kargar

Ph.D. student of Mystical Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran
Kargar.elham1367@gmail.com

Abstract

Golshan-e Rāz is a seminal text in theoretical mysticism and numerous articles have been written about it. This study analyzed the perspectives of authors, who wrote about Golshan-e Rāz in the 1980s and 1990s by using the lens of reception theory. This theory highlights the interplay between the text and its readers, emphasizing how the reader's role is crucial in determining a text's meaning and how social paradigms shape the audience's expectations. The theorists Hans Robert Jauss and Eiser argue that the interpretation of a text can shift according to historical context and the reader's background. Their work suggests that readers draw on their literary knowledge and cognitive frameworks to create meaning. This research employed a descriptive-analytical approach, referencing articles from the 1980s and 1990s focused on Golshan-e Rāz. The findings indicated that the audience's expectations and the prevailing social paradigms of these two decades—such as a preference for

* Corresponding author
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

Mousavi, Z. S., Ranjbar, M., & Kargar, E. (2024). Analysis of the reflection of Shabestri's ideas in GolshaneRaz in the articles of the eighties and nineties from the perspective of the theory of reception (Jauss and Iser). *Research on Mystical Literature*, 18 (1), 13-30.

10.22108/jpml.2024.139351.1794

rational interpretations, the integration of religion and mysticism, an interest in comparative studies, and a focus on theoretical mysticism—had significantly influenced how readers interpreted the text. These interpretations could be categorized into 5 major themes: content criticism, aesthetic criticism, exploration of the roots in the Qur'an and Hadith, comparative research, and analysis of commentary on *Golshan-e Rāz*.

Keywords: *Golshan-e Rāz*, Articles of the 1980s and 1990s, Aesthetics of Perception, Iser, Jauss.

Introduction

Golshan-e Rāz written by Sheikh Mahmoud Shabestari, a mystic from the 7th and 8th centuries Hijri, stands as one of the most significant mystical poems in Persian literature. Its profound exploration of mystical concepts and its comprehensive nature have led to numerous commentaries and studies since the 8th century. A key factor in this enduring interest is the recognition that writers—readers attuned to the social and cultural transformations of their times—have engaged deeply with *Golshan-e Rāz*. This research examined articles from the 1980s and 1990s that analyzed *Golshan-e Rāz* and its various interpretations through the lens of reception theory.

The founders of reception theory, Wolfgang Iser and Hans Robert Jauss, assert that a single text is interpreted differently by various readers depending on their unique contexts. In essence, the quality and aesthetic value of a text are shaped by the perspectives of the reading community influenced by their imaginations and beliefs (Javari, 2004, p. 59).

Jauss elaborates on this idea using two key concepts: horizon of expectation and paradigm. The horizon of expectation refers to the complex system of the audience's desires and needs that guide them to a work, creating anticipations that the text is expected to fulfill (Namvarmotlagh, 2007, p. 100). The second concept, paradigm, addresses the epistemological frameworks, within which society operates, shaping how individuals think, produce, and interact with political, social, and cultural institutions (Jauss, 1982, pp. 4-5). Wolfgang Iser, another prominent figure in reception theory, highlights the interactive relationship between text and reader. He notes that a text functions as a complete system of processes, necessitating a space for readers to reconstruct meaning. This space referred to as a "gap" comprises the empty areas that readers must fill (Iser, 1987, p. 169).

Based on these ideas, the authors of this research aimed to address the following questions:

1. How have the social and cultural paradigms of Iranian society during the 1980s and 1990s influenced the reception of *Golshan-e Rāz*?
2. Which aspects of Shabestari's thought are most prominently represented in the articles from this period?

Materials & Methods

This essay aimed to analyze the reading approaches of authors of research articles on *Golshan-e Rāz* by using aesthetic theory as a framework. Employing a descriptive-analytical method, the study referenced 68 research articles published in the 1980s and 1990s. Reception theory examines how text interpretations evolve over time, reflecting the changing literary and social expectations of readers. Analyzing the desired articles based on their titles and themes could enhance our understanding of how authors perceived *Golshan-e Rāz* during these two decades. This approach would help identify the audience's horizon of expectations regarding this mystical work and reveal which aspects of Shabestari's thought were most prominently represented in the articles.

Research Findings

The studies conducted on *Golshan-e Rāz* during the 1980s and 1990s reflected a horizon of social expectations, including: 1) Gnosticism (theoretical and didactic), 2) the desire to justify mystical and religious concepts through rational arguments, 3) expectations for the mystical text to address ontological, theological, and anthropological issues, and 4) the anticipation that the opinions and teachings of mystics would align with contemporary literary and non-literary theories.

These findings could be categorized into 7 distinct areas: 1) research focused on the text and its terminology, 2) comparative studies of *Golshan-e Rāz* with other texts or mystical perspectives, 3) research based on contemporary literary and non-literary theories, 4) articles employing structural analysis of the text, 5) research analyzing *Golshan-e Rāz*, 6) articles investigating the origins of the Qur'an and Hadith within *Golshan-e Rāz*,

and 7) miscellaneous articles addressing various angles of the text.

These articles were shaped by the dominant paradigms of the 1980s and 1990s, including: 1) a societal tendency toward rational and reasoned interpretations, 2) an inclination toward comparative studies and various forms of criticism, 3) a focus on theoretical and academic mysticism, and 4) an integration of religion and mysticism.

According to Iser's theory of perception, all these readings represent cognitive processes that occur in the minds of readers when they engage with the text of Golshan-e Rāz. The prevailing social and literary expectations, along with the dominant paradigms of each period, had led to diverse interpretations of the text. Consequently, part of the meaning of Golshan-e Rāz had been shaped by these studies.

Discussion of Results & Conclusion

Among the 68 research articles on Golshan-e Rāz published in the 1980s and 1990s, 11 focused on terminological analysis, 27 engaged in content criticism, 5 explored structural and aesthetic aspects, 11 offered reviews, and 3 addressed recognition aspects. Many of these articles examined the roots of the Quran and Hadith within the text, with content criticism (both adaptive and based on new ideas) being the most frequently represented category.

The findings indicated that readers of Golshan-e Rāz were significantly influenced by the horizons of expectation and social paradigms of the two decades in question. Their interactions with the text revealed a dual approach: at times grounded in rationality and reasoning and at other times shaped by religious paradigms, personal experiences, and insights. This engagement allowed readers to identify and fill gaps in the text, employing their unique reading strategies and intellectual frameworks to describe and interpret the mystical concepts presented.

Consequently, it could be concluded that, in light of these readings and Iser's perspective, the meaning of Golshan-e Rāz was not fixed; rather, it varied according to the perspectives of different readers across historical contexts within these two decades.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هجدهم، شماره اول، پیاپی ۵۲، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص. ۳۰-۱۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۷/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۱۵

تحلیل بازتاب اندیشه‌های شبستری در گلشن‌راز در مقالات دهه‌های هشتاد و نود از منظر نظریه دریافت (یاوس و آیزر)

زهرا سادات موسوی*، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرفانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

Zahra.mousavi8978@gmail.com

محمود رنجبر، دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه گیلان، رشت، ایران

mranjbar@guilan.ac.ir

الهام کارگر، دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرفانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

Kargar.elham1367@gmail.com

چکیده:

گلشن‌راز یکی از متون محوری در حوزه عرفان نظری است که تاکنون پژوهش‌های بسیاری درباره آن صورت گرفته است. پژوهش حاضر با اتکا بر نظریه دریافت، به تحلیل رویکرد نویسندگان مقالات نگارش یافته در دهه‌های هشتاد و نود درباره گلشن‌راز می‌پردازد. نظریه دریافت بر اهمیت رابطه «متن-خوانش»، نقش خواننده در تعیین معنای متن، تأثیر پارادایم‌های اجتماعی در شکل‌گیری افق انتظارات مخاطبان و تداوم خوانش متن تأکید دارد. «هانس رابرت یائوس» و «ولفگانگ آیزر» دو نظریه پرداز اصلی رویکرد دریافت، بر تغییرپذیری معنای متن با توجه به دوره تاریخی و نوع خواننده، جایگاه خواننده در آفرینش معنی با فراخواندن پس‌زمینه‌های ادبی و طرح‌واره‌های ذهنی او تأکید دارند. این جستار به روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به مقالات نوشته شده در دهه‌های هشتاد و نود درباره گلشن‌راز انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که افق انتظارات مخاطبان پارادایم‌های اجتماعی حاکم بر آن دو دهه، از جمله گرایش مخاطبان به تفسیرهای عقلی، تلفیق دین و عرفان، گرایش به مطالعات تطبیقی و عرفان نظری، بر معانی دریافتی مخاطبان از متن گلشن‌راز تأثیر گذاشته است. این تأثیرات در پنج دسته عمده شامل نقد محتوایی، نقد زیبایی‌شناسانه، بررسی ریشه‌های قرآن و حدیث، پژوهش‌های تطبیقی و بررسی شروح گلشن‌راز، جای گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی:

گلشن‌راز، مقالات دهه‌های هشتاد و نود، زیبایی‌شناسی دریافت، آیزر، یاوس.

* مسئول مکاتبات

موسوی، زهرا سادات، رنجبر، محمود، کارگر، الهام. (۱۴۰۳). تحلیل بازتاب اندیشه‌های شبستری در گلشن‌راز در مقالات دهه‌های هشتاد و نود از منظر نظریه دریافت (یاوس و آیزر). پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۸ (۱): ۳۰-۱۳.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpl.2024.139351.1794

۱- مقدمه

گلشن‌راز شیخ محمود شبستری عارف قرن هفتم و هشتم هجری (۷۴۰-۶۸۷)، یکی از ارزشمندترین منظومه‌های عرفانی ادب فارسی است که در ساحت عرفان، به‌راستی یک دوره کامل و دقیق عرفان نظری است. اشتغال این اثر بر مضامین عمیق عرفانی، همراه با جامعیت و ایجاز برجسته آن، سبب شده است که از قرن هشتم تاکنون، به‌ویژه بعد از دهه هفتاد، شروح متعدد و پژوهش‌های دانشگاهی فراوانی از منظرهای متفاوت بر این منظومه عرفانی نگاشته شود. افزون بر ظرفیت‌های بی‌شمار این متن در آفرینش شروح و تحقیقات انجام‌شده در پیرامون این اثر، یکی از مهم‌ترین دلایل تعدد نگرش‌های گوناگون به این متن عرفانی، دریافتی است که نویسندگان به‌مثابه خوانندگان، هم‌سو با تغییرات اجتماعی و فرهنگی زمان خود از گلشن‌راز داشته‌اند.

«نظریه دریافت» با محور قراردادن خواننده و متن، بیان می‌کند که پویایی و تداوم متن در گرو خوانش متن از سوی خواننده است؛ در این خوانش، هم بافت برون‌متنی و عوامل فرهنگی و اجتماعی جامعه مخاطب مؤثر است و هم پیش‌فرض‌ها و طرح‌واره‌های ذهنی افراد تأثیرگذار است. بنیان‌گذاران نظریه دریافت، دو شخصیت به نام‌های «ولفگانگ آیزر» و «هانس رابرت یائوس» هستند که دیدگاه‌هایشان اختلاف چندانی با یکدیگر ندارد. پژوهش حاضر قصد دارد با روش توصیفی - تحلیلی و استناد به مقالات نگاشته‌شده درباره گلشن‌راز در دهه‌های «هشتاد» و «نود»، نوع خوانش نویسندگان مقالات به‌مثابه خوانندگان متن گلشن‌راز را بر پایه نظریه زیبایی‌شناسی دریافت، بررسی و تحلیل کند. با توجه به اینکه نظریه دریافت، تغییرات خوانش متون را در طول دوره‌های متفاوت و افق انتظارات گوناگون ادبی و اجتماعی خوانندگان بررسی می‌کند، تحلیل این مقالات براساس عناوین و موضوع آنها می‌تواند در شناخت نحوه تلقی و برداشت نویسندگان مقالات به‌عنوان خوانندگان متن گلشن‌راز در طول این دو دهه مؤثر باشد. همچنین، این تحلیل در تعیین افق انتظارات مخاطبان این اثر عرفانی و اینکه کدام قسمت از آراء شبستری بیشتر در مقالات تعیین یافته است و نیز آگاهی از نوع تعامل بین متن و خوانش‌های متفاوت خوانندگان گلشن‌راز، راهگشا خواهد بود.

۱-۱- اهداف و ضرورت تحقیق:

با توجه به اینکه نظریه دریافت بر اهمیت شاخصه‌های اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری افق انتظارات، قرائت و استمرار یک اثر ادبی تأکید می‌کند، واکاوی مقالات نگارش‌شده در دو دهه «هشتاد» و «نود» درباره گلشن‌راز به‌عنوان اثری مطرح در عرفان نظری اسلامی و بررسی برداشت‌های متعدد از این متن در پرتو نظریه دریافت در تعیین بخشی از معنای متن این کتاب عرفانی، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد؛ از این رو، هدف از این پژوهش، بررسی میزان تأثیرگذاری پارادایم‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در دو دهه مورد مطالعه بر چگونگی دریافت خوانندگان از گلشن‌راز و همچنین تحلیل نحوه تعامل مخاطبان با این متن و بازسازی بخشی از معنای آن است.

۱-۲- پیشینه تحقیق:

تاکنون پژوهش‌های متعددی در زمینه‌های مختلف و با رویکردهای متفاوت درباره گلشن‌راز انجام گرفته است. دسته‌ای از پژوهش‌ها که بسیار اندک نیز هستند با بهره‌گیری از نظریه‌های نوین به تحلیل این اثر پرداخته‌اند. از آن جمله به مقالات «جهان هولوگرافیکی در گلشن‌راز شبستری» از روحانی و آهنگر کلایی (۱۳۹۲)، «تأثیر اسرارنامه عطار بر گلشن‌راز شبستری براساس نظریه بینامتنیت» از اسماعیلی (۱۳۹۴)، «واکاوی و تحلیل کهن‌الگوی نمادهای فرارونده عرفانی در گلشن‌راز با رویکرد به نظریه روانشناختی یونگ» نوشته یآوری و وفایی (۱۳۹۶) و «بررسی طرح‌واره‌های قدرتی در گلشن‌راز براساس آراء مارک جانسون» از بهرامی رهنما (۱۳۹۹) اشاره می‌شود.

در مقالات یادشده، مثنوی گلشن‌راز بر مبنای نظریات غربی بررسی شده‌اند. نظریه دریافت آیزر و یاوس، بازتاب گسترده‌ای در ادبیات داشته است؛ چنان‌که شماری از پژوهش‌ها کوشیده‌اند این نظریه را شرح و تبیین کرده و برخی باتکیه بر این نظریه به بررسی متون ادبی پرداخته‌اند. صفوی (۱۳۸۳) در کتاب *از زبان‌شناسی به ادبیات* به تفصیل درباره این نظریه سخن گفته است. ازجمله پژوهش‌هایی که باتکیه بر این نظریه به تحلیل متون ادبی پرداخته‌اند، مقالات *پناه‌بر و همکاران* (۱۳۹۵) با عنوان «تبادل زیبایی‌شناختی در ترجمه رباعیات خیام با استفاده از نظریات زیبایی‌شناسی دریافت و استعاره شناختی»، *ریحانی و همکاران* (۱۳۹۶) با عنوان «تحلیل بدرالشروح اکبرآبادی بر غزلیات حافظ براساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت» و *طیبی و همکاران* (۱۳۹۷) با عنوان «خوانش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر» هستند.

براساس جستجوی نگارنده، تاکنون پژوهشی درباره گلشن‌راز باتکیه بر نظریه دریافت آیزر و یاوس صورت نگرفته است و به‌طور کلی پژوهش‌های انجام‌شده درباره گلشن‌راز با هیچ رویکردی بررسی نشده‌اند؛ از آنجا که نوشتار حاضر تلاش می‌کند مقالات نوشته‌شده درباره متن گلشن‌راز در دو دهه را از منظر زیبایی‌شناسی دریافت بررسی کند و پارادایم‌های مؤثر بر نگارش این تحقیقات را مد نظر دارد، در نوع خود پژوهشی جدید به شمار می‌رود.

۲- مبانی نظری:

۲-۱- زیبایی‌شناسی دریافت:

تا اواخر قرن نوزدهم میلادی وجه غالب در مطالعات ادبی، نقد سنتی و تکیه بر نقش بی‌بدیل مؤلف و نویسنده در فهم معنای متن و خوانش اثر ادبی بوده است. سه عنصر یا محور اصلی در نقد ادبی همواره نویسنده، متن و خواننده بوده است. این سه عنصر در روند رویارویی و خوانش متن و ادراک معنای آن باعث پیدایش سه رویکرد عمده در این حیطه شده است که عبارتند از: ۱- رویکردهای ناظر بر مؤلف که تلاشی در راستای پی‌بردن به معنای پنهانی در ضمیر نویسنده بوده‌اند. ۲- رویکردهای خواننده‌مدار که دریافت خواننده از متن را اصل قرار داده‌اند. ۳- رویکردهایی که متن را در مرکز توجه قرار می‌دهند و اغلب به بستر فرهنگی و فکری که متن در آن خلق شده است، نظر دارند. امروزه در نگاه منتقدین، رویکردهای ناظر بر متن و مؤلف در درجه کمتری از اهمیت قرار دارند و برعکس نقش «خواننده متن»، در مرکز توجه منتقدان واقع شده است. براین اساس و نقش انکارناپذیر خواننده در تعیین معنای متن، در زمان حاضر برخلاف تصور گذشته، معنای متن را امری عارضی و در ارتباط با خوانندگان آن می‌دانند که در گذر زمان تغییرپذیر است. این دیدگاه باعث پیدایش نقدی نو به نام نقد «خواننده‌محور» شده است. پایه اندیشه اغلب صاحب‌نظران ادبی معاصر که جایگاه خواننده را در دریافت معنی متن بنای کار خود قرار داده‌اند، از آراء فلاسفه پدیدارشناسی نشأت می‌گیرد. این فیلسوفان سعی داشته‌اند این ضرورت را ایجاد کنند تا انسان واقعیت‌های جهان را مبتنی بر تجربه و عینیات، بدون کمک گرفتن از پیش زمینه‌های ذهنی ادراک کند. گادامر^۱ عقیده دارد: «متن و خواننده در موقعیتی تاریخی و اجتماعی با یکدیگر مواجه می‌شوند و موقعیت‌مند بودن این مواجهه همیشه در تعاملی بین خواننده و متن تأثیر می‌گذارد» (استوری، ۱۳۸۸، ص. ۸). پس در پدیدارشناسی، اراده و نیت فردی محور شناخت و تفکر انسان است. این شیوه تفکر باعث به وجود آمدن موجی نو در نقد ادبی و پیدایش نقد خواننده‌محور شد. در این رویکرد، منتقدان باور دارند: «معنی متن را خواننده مشخص می‌کند و به دلایل متعدد مانند مسئله زبان یا ذات اثر هنری، یک معنی که متفق علیه همه باشد، نداریم... نقد خواننده‌مدار می‌گوید که معنای متن بالقوه است و خواننده با قرائت خود آن را بالفعل می‌کند؛ اما در نحل‌های مختلف نظریه‌های ادبی بین منتقدان خواننده‌مدار اختلاف‌هایی هم در شیوه کار و توجیه مسائل هست. برای مثال در اینکه چه عواملی باعث پاسخ‌های مختلف می‌شود یا اساساً عکس‌العمل خواننده را

^۱ . Gadamer

محدود یا باعث می‌شود؟ متن چگونه عکس‌العمل خواننده را محدود یا کنترل می‌کند؟» (شمیسا، ۱۳۹۴، ص. ۴۰۱).

نقد خواننده‌محور دیدگاه‌های متفاوتی دارد؛ یکی از نظریه‌های مهم در این نقد، نظریه زیبایی‌شناسی دریافت^۱ است که با نام دو نظریه‌پرداز یعنی هانس رابرت یاس و ولفگانگ آیزر^۲ شناخته می‌شود. این دو متفکر که از اعضای مکتب کنستانس بودند، به اتفاق یکدیگر این نظریه را در سال ۱۹۶۰م. مطرح و پایه‌ریزی کردند. تفاوت نگاه این دو اندیشه‌ور، در جامعه‌گرایی یاس و تداوم امر خوانش از دید آیزر است. یاس در کتاب خود با نام به‌سوی زیبایی‌شناسی دریافت^۳ با نقد نظریه‌های پیشین تاریخ ادبیات، مبحث تازه‌ای بنیان می‌نهد. او بر جایگاه مهم مخاطب در تدوین تاریخ ادبیات‌های معاصر به‌جای نویسنده تأکید می‌کند و تاریخ ادبیات‌های نویسنده‌محور را مفید نمی‌داند (Jauss, 1998, p. 34). براین اساس، می‌توان گفت که تعامل خواننده با متن در بستر تاریخی - اجتماعی به ظهور ظرفیت‌های معنایی متن می‌انجامد. «نظریه دریافت معتقد است که یک متن واحد نزد افراد مختلف و در شرایط مکانی و زمانی متفاوت، متفاوت دریافت می‌شود و در واقع چگونگی و ارزش زیبایی‌شناختی یک متن در گرو دیدگاه جامعه خوانندگانی است که با تصورات و باورهای محیط و زمانه خود آن را می‌خوانند» (جواری، ۱۳۸۴، ص. ۵۹). بنابراین، معنای هر اثری مطابق با علایق خواننده و شرایط و طبقه اجتماعی وی در جامعه است و براین اساس، تفاسیر متعددی در نگاه خواننده شکل می‌گیرد. در ادامه، ابتدا به تشریح دیدگاه یاس در این نظریه می‌پردازیم:

۲-۱-۱- دیدگاه یاس:

هانس رابرت یاس در کتاب زیبایی‌شناسی دریافت (Jausss, 1998, p. 61) با اشاره به استقبال اندک خوانندگان از دو اثر معروف قرن نوزدهم، یعنی مادام بوواری از گوستاو فلوبر^۴ و اندوه از شارل بودلر^۵، پرسش‌های متعددی را مطرح می‌کند که پاسخ آنها شاخصه‌های محوری دیدگاه او است؛ ازجمله اینکه، در آن زمان سنت شعر بر چه مبنایی استوار بود؟ بودلر هنگام نشر این اثر چه انتظاری از خواننده عصر خود داشت؟ شعر بودلر در چه شرایط اجتماعی - تاریخی پدید آمده بود و خواننده چه دریافتی از خوانش شعر او داشته است. او در همین زمینه در کتاب زیبایی‌شناسی دریافت می‌نویسد: «اثر ادبی شیئی نیست که وجودی فی‌نفسه داشته باشد و به هر خواننده‌ای در هر دوره‌ای یک نمای واحد ارائه دهد؛ اثر ادبی بنای یادبود نیست که جوهر لایزال خویش را با اصولی واحد آشکار سازد، بلکه بیشتر به تنظیم آهنگ می‌ماند و در خوانندگانش دائماً پژواک‌هایی جدید ایجاد می‌کند» (Jausss, 1998, p. 21) مؤلفه‌های تأثیرگذار و پایه در فهم این نظریه و از اجزای تشکیل‌دهنده آن، دو اصطلاح افق انتظار^۶ و پارادایم^۷ است.

۲-۱-۱-۱- افق انتظار:

یاس برای بسط این دیدگاه از آراء کارل پوپر استفاده کرد و اصطلاح تخصصی افق انتظارات را مرکز نظریه زیبایی‌شناسی دریافت قرار داد و به توضیح آن پرداخت. در توصیف این اصطلاح، یاس به ساختار انتظاراتی اشاره می‌کند که از یک طرف تحت تأثیر مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌های ذهنی و باورها و هنجارهای فرهنگی جامعه زمان خواننده در هنگام خوانش یک متن در وی شکل می‌گیرد و از طرف دیگر، تحت تأثیر عرف‌های ادبی و ویژگی‌های نوع ژانری که متن به آن تعلق دارد، قرار می‌گیرد.

^۱. Theory of Aesthetic Reception

^۲. Hans Robert Jauss

^۳. Wolfgang Iser

^۴. Toward an aesthetic reception

^۵. Gustave Flaubert

^۶. Charles Baudelaire

^۷. Horizon of Expectation

^۸. Paradigm

«افق انتظار، نظام پیچیده‌ای از خواسته‌ها و نیازهای مخاطب است که وی را به‌سوی یک اثر سوق می‌دهد و انتظاراتی را ایجاد می‌کند که توقع دارند اثر در هنگام خوانش به آن انتظارات پاسخ مناسب دهند» (نامورمطلق، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۰)؛ همچنین «به نظام بینادهنی یا به ساختار انتظاراتی اطلاق می‌شود که یک خواننده فرضی به متن می‌دهد و این افق برای تفسیر و ارزیابی آثار ادبی بسیار ضروری است» (مقدادی، ۱۳۹۳، ص. ۷۹). به‌طور کلی، افق توقعات در هر جامعه‌ای نوعی الگوی ذهنی برای تفسیر و خوانش‌های متفاوت از متون در اختیار اعضای همان جامعه قرار می‌دهد. افق انتظارات در دوره‌های مختلف تاریخ با توجه به پارادایم‌های حاکم بر هر جامعه دگرگون می‌شود. «در زمان‌ها و موقعیت‌های مختلف تاریخی انتظار می‌رود خواننده‌ای یک اثر را به گونه‌ای دیگر دریافت نماید. متن در هر زمان با توجه به موقعیت‌های اجتماعی هر دوره‌ای مورد مطالعه قرار می‌گیرد. منتقد باید افق انتظار لحظه مورد نظر تاریخی را معین نماید، آن‌هم با پیش‌فرض‌ها و روش‌های گذشته» (تسلیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۱). البته گفتنی است معنای دریافتی از متنی خاص در زمان حال می‌تواند در برخی از جنبه‌ها از پیشینه متن در زمان گذشته اثر پذیرفته باشد و خوانندگان با تجربه‌ای که از خوانش متون پیشین داشته‌اند به سمت فهم متن می‌روند. یاوس بین «افق انتظار ادبی و افق انتظار اجتماعی» تفاوت قائل می‌شود. افق انتظار ادبی محصول تأثیر متن بر مخاطب است و انتظارات ادبی خواننده از اثر را تعیین می‌کند. از منظر یاوس، متن از همان ابتدا با توجه به نوع ادبی، صورت و آرایه‌ها دارای کنش است که در صورت هم‌سویی با شکل ظاهریش می‌تواند توجه خواننده را به خود جلب کند. افق انتظارات اجتماعی تأثیرپذیرفته از جامعه و زمانی است که خواننده در آن زیست می‌کند و نمایانگر چارچوب‌های فکری مخاطب و پیش‌فرض‌های ذهنی اوست (ن.ک: نامورمطلق، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۷).

۲-۱-۱-۲- پارادایم:

اصطلاح محوری دوم در دیدگاه یاوس، پارادایم است. نکته اصلی در تبیین افق انتظارات متن در ادوار مختلف و انواع متفاوت قرائت‌ها توجه به مقوله «پارادایم» است؛ «افق انتظارات در حقیقت دورنما و نهایت نگرش خوانندگان و سایر افراد جامعه است و محدوده آن با پارادایم‌های همان عصر پیوند دارد» (Jauss, 1998, p. 35) «پارادایم» در لغت به معنای «مثال یا مثال‌واره است. ارسطو درباره قیاس تمثیلی آن را به همین معنا به کار برده است» (شاهچراغی، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۲). این اصطلاح را اولین بار تامس کوهن^۱ در کتاب *انقلاب‌های ادبی*^۲ مطرح کرد. وی در همین رابطه بیان می‌کند: «مقصود از پارادایم، دستاوردهای علمی مورد پذیرش همگانی است که برای یک دوره زمانی الگوهای مسائل و راه‌حل‌ها را برای جامعه‌ای از کارورزان فراهم می‌آورد» (شاهچراغی، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۲). یاوس در شرح مؤلفه‌هایی که در هر دوره بر افق انتظارات و خوانش خوانندگان هر متنی تأثیرگذار است، واژه «پارادایم» را به کار می‌برد. اصطلاح پارادایم در زیبایی‌شناسی دریافت «مسئله معرفت‌شناسی را پیش می‌کشد و به کلان‌الگوها و چهارچوب‌هایی اطلاق می‌شود که تمامی اعضای یک جامعه در قالب آن فکر، کار و تولید می‌کنند و در قالب آن از نهادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه انتظار دارند» (Jauss, 1982, p. 4-5) به عبارت دیگر، پارادایم الگویی است که دیدگاه و قضاوت‌های تمام افراد جامعه و طبقات اجتماعی و فرهنگی از آن نشأت می‌گیرد. نکته مهم در تبیین افق انتظارات در هر عصر و پرسش و پاسخ‌های مربوط به متن است. به عقیده یاوس «افق انتظارات در حقیقت دورنما و نهایت نگرش خوانندگان و سایر افراد جامعه است که محدوده آن با پارادایم‌های همان عصر پیوند دارد» (Jauss, 1998, p. 138).

بنابراین، افق فهم و دریافت هر متن در هر دوره تاریخی متحول می‌شود و یاوس توصیه می‌کند روند این تحولات از سوی پژوهشگر بررسی و تحلیل شود؛ اما یکی از سختی‌های پژوهش در پرتو این نظریه، جمع‌آوری تمام آراء و بازخوردها در رابطه با

^۱ . Tomos Cohen

^۲ . Scientific revolutions

یک متن و اثر در طول زمان‌ها و در مکان‌های متفاوت از سمت خوانندگان اثر است که کاری بس دشوار و گسترده است. به نظر می‌رسد پژوهشگر قادر است افق انتظارات متن در دوره‌ای کوتاه از تاریخ حیات آن را بررسی کند و شمه‌ای از تاریخ معنای متن را نمایان سازد. بر همین اساس، تلاش نگارندگان در این جستار، تعیین افق انتظارات مخاطبان از دریافت متن عرفانی گلشن‌راز باتکیه بر «دسته‌بندی موضوعی» تعدادی از مقالات تألیف شده در دهه‌های «۱۳۸۰» و «۱۳۹۰» در ایران و پارادایم‌های مؤثر بر شکل‌گیری افق انتظارات خوانندگان آن است.

۲-۱-۲- دیدگاه آیزر:

یکی دیگر از نظریه‌پردازان نظریه «دریافت» در نیمه دوم قرن بیستم، «ولفگانگ آیزر» است. براساس دیدگاه آیزر، «مهمترین مسئله هر اثر ادبی، تعامل بین ساختار آن و ساختار دریافت‌کننده آن است» (بنت، ۱۳۸۷، ص. ۲۰). او به تعامل متقابل بین متن و خواننده می‌پردازد. بر طبق این رویکرد، متن و مخاطب تعامل دوطرفه‌ای با یکدیگر دارند. متن کنش‌های فراوانی دارد که در روند خوانش آن در دوران‌های متفاوت به‌روز می‌شود و عکس‌العمل خواننده در حین قرائت، نکته‌ای اساسی در عمل خوانش است. او اولویت را به راه‌هایی می‌دهد که براساس آن خوانندگان، متن را در فرایند خوانش می‌سازند (Lodge, 2000, p. 189). به باور آیزر، «متن نظام کاملی از فرایندهاست؛ به همین سبب، باید در این نظام برای کسی که می‌خواهد متن را بازسازی کند جایی وجود داشته باشد، این فضا که شکاف نامیده می‌شود شامل فضاهای خالی هستند که خواننده باید آنها را پر کند» (Iser, 1987, p. 169). از نظر او، متن انتظاراتی را به وجود می‌آورد که در حین پروسه خوانش، نفی یا اصلاح می‌شود؛ عدم قطعیت معنا و شکاف‌ها و خلأهای موجود در هر متنی باعث می‌شود خواننده به‌طور دائم با طرح‌واره‌های ذهنی خود در حال تغییر شکل و تعدیل و تکمیل تفسیر و فهم خود از متن و پر کردن خلأها باشد و در پر کردن شکاف‌ها از بخش خودآگاه و ناخودآگاه ذهن خود استفاده کند. خلأها منجر به تعامل هرچه بیشتر متن و خواننده می‌شود. در نگاه آیزر، برجسته‌ترین عمل خواننده، در «پر کردن فضاهای خالی و شکاف‌های موجود در متن ادبی»، «استراتژی خواندن» و «حذف و برجسته‌سازی» و در نهایت و در پی انجام همه مراحل ذکر شده، «برقراری ارتباطی دوگانه و تعاملی با متن و تعین بخشی از معناهای متکثر متن» است. «شکاف‌ها و خلأهای» موجود در متن به مخاطب امکان واردشدن به متن و ایجاد رابطه‌ای دوسویه با آن می‌شود. آیزر در کتاب کنش خواندن می‌نویسد: «متن نظام کاملی از فرایندهاست. به همین سبب باید در این نظام برای کسی که می‌خواهد متن را بازسازی کند جایی وجود داشته باشد. این فضاها که شکاف نامیده می‌شوند، شامل فضاهای خالی هستند که خواننده باید آنها را پر کند» (Iser, 1987, p. 161).

«استراتژی خواندن»، یعنی آشنایی با شگردها، رمزگان و قراردادهایی که در اثری خاص از آنها استفاده شده است. دانش خواننده (اطلاعاتش درباره موضوع یا رخدادها)، آشنایی او با رمزگان کلی و آگاهی او از رمزگان خاصی که مؤلف در آثارش به کار می‌برد، سازنده این استراتژی هستند. پر کردن خلأهای موجود در متن از سوی خواننده نوعی بازسازی معنای متن است. به عقیده آیزر، جاهای خالی در متن به خواننده اجازه می‌دهد که معنای متن را تعیین کند (نظرزاده، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۲). خواننده نیز در فرایند خوانش و به‌منظور پر کردن فضاهای خالی و سفید متن دو تکنیک اساسی را انجام می‌دهد: «حذف و برجسته‌سازی»؛ با حذف یا برجسته کردن پاره‌ای از عناصر، برخی از عناصر را به گونه‌ای مجزا عینیت می‌بخشد و برای آنکه خیالی یکپارچه پدید آورد، می‌کوشد تا از درون اثر چشم‌اندازهای مختلفی را بگیرد یا از چشم‌اندازی به چشم‌انداز دیگر حرکت کند (میرزا حسن و عظیم‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۲۹). بدین ترتیب، عدم قطعیت‌ها و ابهام‌ها در متن، خواننده را به تعاملی همه‌جانبه با آن دعوت می‌کند و در نتیجه این تعامل، بخشی از معناهای متکثر متن نمایان می‌شود. بر همین اساس و برطبق رویکرد آیزر، نگارندگان این تحقیق معتقدند، گلشن‌راز به دلیل زبان منظوم و استعاری، بیان تجربه‌های عرفانی مؤلف، پتانسیل‌های معنایی فراوان و به‌عنوان متنی تخصصی در

عرفان نظری اسلامی، برای خوانندگان این متن مملو از عدم قطعیت‌ها و ابهاماتی است که آنها را به تعاملی چندگانه با این متن فراخوانده است و سرانجام عمل خوانش و فهم، منجر به تعیین بخشی قسمتی از معناهای متعدد متن و بازتاب آن در مقالات این دو دهه، متناسب با شرایط تاریخی - اجتماعی زمان مخاطبان شده است.

۳- تجزیه و تحلیل

باتوجه به اینکه شاخصه مهم و نخست در نظریه دریافت، افق انتظارات است، در این قسمت، ابتدا افق انتظارات دهه‌های هشتاد و نود بیان می‌شود که تحت تأثیر پارادایم‌ها شکل گرفته‌اند:

۳-۱- افق انتظارات اجتماعی دهه هشتاد و نود:

- ۱- انتظار مستدل کردن مفاهیم عرفانی و دینی از راه استدلال‌ات عقلی و فلسفی
- ۲- انتظار جوابگویی متن عرفانی به مسائل هستی‌شناختی، خداشناسی و انسان‌شناسی
- ۳- انتظار تطابق آراء عرفا و آموزه‌ها و متون عرفانی با نظریه‌های ادبی و غیرادبی جدید
- ۴- عرفان‌گرایی (به صورت مدرسی، نظری، ذوقی)
- ۵- انتظار وجود مفاهیم دینی و مذهبی در آثار و اندیشه‌های عرفانی
- ۶- انتظار بررسی آیات و تمثیلات و قصص قرآنی در متون عرفانی نظری و عملی در حوزه دین

۳-۲- افق انتظارات ادبی دهه هشتاد و نود:

- ۱- انتظار دریافت معنای عرفانی و تأویلی از واژگان دینی
- ۲- انتظار توجه به متن‌های منظوم و مثنوی‌های عرفانی
- ۳- توقع پیچیده‌گویی و بیان مفاهیم مذهبی و عرفانی در زبانی آمیخته با استعاره و نماد و رمز به منظور به چالش کشیدن ذهن مخاطب (ن.ک: ریحانی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۱، ۱۸۲؛ محسنی و ریحانی، ۱۴۰۰، ص. ۲۵۹).

۳-۳- دسته‌بندی پژوهش‌های دو دهه ۸۰ و ۹۰ درباره گلشن‌راز:

در ادامه، مقالات نوشته شده درباره گلشن‌راز در دو دهه هشتاد و نود براساس موضوع دسته‌بندی می‌شوند که با افق انتظارات بیان شده، همسویی دارند:

۱- پژوهش‌های متمرکز بر متن و اصطلاح پژوهی، مانند:

- مقاله «معرفت شهودی و استدلالی در گلشن‌راز» (۱۳۸۹)، مقاله «شبستری و اندیشه وحدت وجود در گلشن‌راز» (۱۳۹۶).
- ۲- مقالاتی که به بررسی تطبیقی گلشن‌راز با متون دیگر و یا آراء عرفای دیگر پرداخته‌اند، مانند: مقاله «مقایسه عقاید شبستری و حسینی هروی در گلشن‌راز و کنزالرموز» (۱۳۸۷)، «بررسی تطبیقی ازهار گلشن با گلشن‌راز شبستری» (۱۳۹۰).

۳- مقالاتی که براساس نظریه‌های ادبی و غیر ادبی جدید به بررسی گلشن‌راز پرداخته‌اند، مانند:

«تأثیر اسرارنامه عطار بر گلشن‌راز شبستری براساس نظریه بینامتنیت» (۱۳۹۴)، «بررسی طرح‌واره‌های قدرتی در گلشن‌راز براساس آرای مارک جانسون» (۱۳۹۹).

۴- پژوهش‌هایی که به بررسی‌های ساختارشناسانه و زیبایی‌شناسی متن پرداخته‌اند، مانند:

«وضع و دلالت الفاظ در گلشن‌راز» (۱۳۸۷)، «هدفمندی ساختمان فعل در منظومه عرفانی گلشن‌راز» (۱۳۹۴).

۵ - دسته‌ای از مقالات به بررسی شروح گلشن‌راز و معرفی شارح و شرح پرداخته‌اند، مانند:

مقاله «حذیقہ المعارف: شرحی بر گلشن‌راز» (۱۳۸۸)، «معرفی و نقد شروح برجسته گلشن‌راز» (۱۳۹۸).

۶ - پژوهش‌هایی که به بررسی ریشه‌های قرآن و حدیث در گلشن پرداخته‌اند:

«تعجلی قرآن و حدیث در گلشن‌راز شبستری (بررسی شواهدی از اقتباس، تضمین و تلمیح)» (۱۳۸۹)، «منبع‌شناسی احادیث

گلشن‌راز شبستری بر مبنای چاپ دزفولیان» (۱۳۹۰).

۷ - مقالات متفرقه (از زوایای متفاوت): گفتنی است بعضی از مقالات این گروه را می‌توان در ذیل دو یا سه دسته جای

داد، مانند:

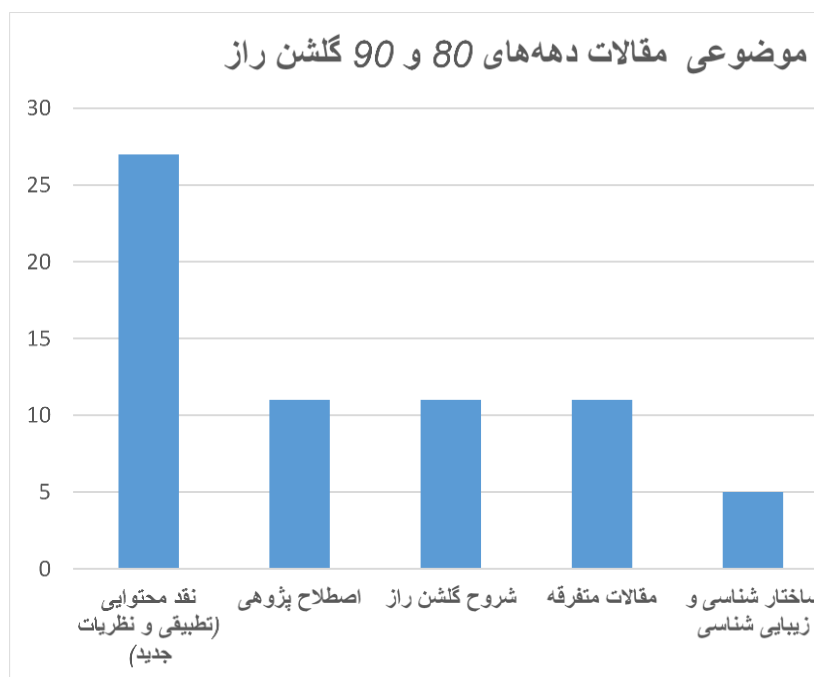
«بازتاب اندیشه هستی‌شناختی ابن عربی در گلشن‌راز شیخ محمود شبستری» (۱۳۹۶)، «توصیف امام مهدی در گلشن‌راز شیخ

محمود شبستری» (۱۳۹۰)، «عرفان و سیاست در سایه‌سار گلشن‌راز شبستری» (۱۳۹۶).

براساس جست‌وجوی نگارندگان، مقالات نگارش‌یافته در دهه‌های هشتاد و نود درباره گلشن‌راز، مجموعاً ۶۰ مقاله هستند که

از لحاظ موضوعی، در این شش رده اصلی جای می‌گیرند. در جدول زیر دسته‌بندی موضوعی مقالات، به همراه تعداد و بسامد آنان

نشان داده شده است:

۳-۴- پارادایم‌های اجتماعی دهه هشتاد و نود:

۱ - پارادایم گرایش مخاطبان به تفسیرهای عقلی و استدلالی (تلفیق علم و عرفان)

۲ - پارادایم گرایش به مطالعات تطبیقی و انواع نقد در این دو دهه از جمله: نقد مؤلف محور، نقد ساختارگرایانه و فمینیستی در

خوانش آثار ادبی و عرفانی

۳ - پارادایم گرایش به عرفان مدرسی و نظری

۴ - پارادایم تلفیق دین و عرفان (نگاه دینی به مباحث گلشن‌راز)

۳-۵- تحلیل پارادایم‌ها براساس دسته‌بندی مقالات:

۳-۵-۱- پارادایم گرایش جامعه و مخاطبان به تفسیرهای عقلی و استدلالی

طبق آرای یاوس، افق فکری خواننده و «پارادایم‌های فرهنگی و اجتماعی» دوره مخاطبان، بر خوانش آنها از آثار گوناگون اثرگذار است و در پی برقراری ارتباط مخاطب با متن معناهای تازه خلق می‌شود. دیدگاه مخاطب و انتظارات او ارتباطی مستقیم با امیال، سلیق، نیازها و پیش‌فرض‌های ذهنی وی که از طریق زندگی در جامعه و قرار گرفتن در گفتمان‌های متفاوت تعیین می‌شوند، دارد. به‌منظور فهم معانی مختلف یک متن یا متون مختلف از دیدگاه خوانندگان اثر، یا کشف پاسخ پرسش‌هایی که در متن با آن روبرو می‌شود، مطالعه پارادایم‌های اجتماعی و فرهنگی دورانی که خواننده در آن زندگی می‌کند، اهمیت ویژه‌ای دارد. یکی از عوامل مهم در تعیین افق انتظارات خوانندگان از اندیشه‌های عرفانی شیخ محمود شبستری در گلشن‌راز در دو دهه مطالعه‌شده، بررسی پارادایم‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه نویسنده‌گان به‌مثابه خوانندگان گلشن‌راز است.

در تحلیل پژوهش‌های صورت گرفته از سوی خوانندگان درباره گلشن‌راز، دسته‌ای از پژوهش‌ها با موضوع تحقیقات مبتنی بر نگاه معرفت‌شناسانه و عقلانی اصطلاحات عرفانی در متن گلشن‌راز، شناسایی شد. این دسته از پژوهش‌ها را می‌توان در زمره پژوهش‌های متأثر از پارادایم فوق قرار داد.

پژوهش‌های صورت گرفته در این دسته، پژوهش‌هایی هستند که منتقدان، آنها را با رویکردی عقلانی و استدلالی، باتکیه بر بعد عرفان نظری گلشن‌راز نگاشته‌اند؛ زیرا همان‌طور که مشخص است، بخش اعظمی از محتوای این اثر عرفانی به عرفان نظری مربوط می‌شود و درمجموع از میان پانزده پرسش و پاسخی که میان هروی و شبستری ردوبدل شده، دوازده پرسش و پاسخ به عرفان نظری و سه مورد از آنها، به عرفان ذوقی و وجدی مربوط می‌شود. «در اصل تجلی، یک قطب اصلی، یعنی حق وجود دارد که از آن دو قطب دیگر، یعنی عالم و سپس آدم به وجود می‌آید. این سه قطب در عرفان نظری، سه مبحث مجزای خداشناسی، انسان‌شناسی و عالم‌شناسی را به‌دنبال دارد... باتوجه به تأثیرپذیری شبستری از ابن عربی، گلشن‌راز نیز از این امر مجزا نیست» (اسپرهم و دربندی، ۱۳۹۸، ص. ۸۷). در نتیجه، بخش زیادی از پژوهش‌ها درباره گلشن‌راز، پژوهش‌هایی هستند که در ذیل دسته اول با رویکرد معرفت‌شناسانه در تعامل با خود متن و به‌منظور کشف و تحلیل اصطلاحات و مفاهیم عرفانی مندرج در متن، از جنبه‌های هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و عالم‌شناسی صورت گرفته است. تحقیقاتی همچون «مراتب هستی در گلشن‌راز شبستری» (۱۳۸۸)، «بازتاب اندیشه هستی‌شناختی ابن عربی در گلشن‌راز شیخ محمود شبستری (۱۳۹۶)، «انسان کامل از دیدگاه شبستری در گلشن‌راز» (۱۳۹۶)، «مفهوم ذات حق در گلشن‌راز شبستری» (۱۳۹۶) و....

از آن‌جا که نظریات یاوس و آیزر در زیبایی‌شناسی دریافت مکمل هم هستند، خواننده متن را وارد دستگاه پدیدارشناسانه خود می‌کند تا ماهیت آن متن و هرآنچه را که در پشت پرده اذهان خود به آن رسیده، کشف کند. خوانندگان گلشن‌راز نیز تحت تأثیر پارادایم بالا و به‌منظور مواجهه استدلالی و عقلانی با مقولات عرفانی و به تبع گلشن‌راز، در یک «خوانش تعاملی» سعی کرده‌اند تا به کشف اصطلاحات، ابهامات و ریشه‌های فلسفی عرفان باتکیه بر رویکردی شناختی و نظری، در متن گلشن‌راز بپردازند که از دیدگاه آیزر، این مفاهیم و اصطلاحات علمی و فلسفی، به‌مثابه همان خلأها و «شکاف‌های» موجود در متن گلشن‌راز هستند که «خواننده فعال» ما در اینجا سعی در پرکردن این فضاها در متن و به تعبیری «سفیدخوانی» متن داشته است؛ «به اعتقاد آیزر، متون تنها از راه خوانده شدن زنده می‌شوند. متون تا زمانی که از سوی خواننده دریافت نشوند، چیزی جز لکه‌های سیاه روی کاغذ سفید نخواهند بود. آنها باید در قالب «کنش خواندن» تجسد یابند. این امر در متون ادبی مبین این واقعیت است که در این متون تعدادی «جای خالی» وجود دارد که خوانندگان باید آنها را پر کنند. با این کار، خوانندگان به مشارکت و پذیرفتن دیدگاه طرح‌شده در متن ترغیب می‌شوند. آیزر این وجه آثار ادبی را بی‌تعینی^۱ می‌خواند» (اشمیتس، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۰). به عبارت دیگر، پژوهشگران ما

^۱ Appellstruktur

تحت تأثیر یک پارادایم و چارچوب فکری حاکم بر دهه هشتاد و نود در خوانش این اثر عرفانی، به این اصطلاحات، همچون قطعات سفیدی در متن نگریسته‌اند که سعی داشته‌اند با داشتن یک نگاه استدلالی و عقل‌مآبانه، این فضاها را به یکدیگر پیوند زده و بدین ترتیب با متن ارتباط برقرار کنند. به عبارتی، شکاف بین متن عرفانی و مخاطب که ناشی از ویژگی اساسی متون عرفانی یعنی (ابهام و تأویل‌پذیری) است، تا حدی در این مقالات از میان رفته است و تعامل نسبتاً موفق و مستمری میان متن و خوانندگان در مقالات گروه اول و دوم شکل گرفته است؛ زیرا مطابق با دیدگاه یائوس «خواننده تنها معنی منحصر به زمان خود را از اثر ادبی که دارای مجموعه نامتناهی پتانسیل معانی است، استخراج می‌کند. این معنی، خاص و منحصر به زمان وی، مطابق با افق علایق و خواست‌های او و شرایط اجتماعی، گروهی و طبقاتی خواننده است» (جواری و حمیدی کندول، ۱۳۸۶، ص. ۱۵۶-۱۵۷).

با توجه به آنچه گفته شد، عمده پژوهش‌های نگارش یافته در ذیل این پارادایم، پژوهش‌هایی هستند که خواننده در آنها در پی شناخت هستی، خداوند و انسان از دیدگاه شبستری بوده است. از دیدگاه آیزر، این دیدگاه‌های غالب که موجب پیدایش نوعی اسلوب فکری خاص در دهه‌های یادشده درباره اثر گلشن‌راز شده است، در واقع کنش‌هایی است که از سوی خوانندگان در تعامل با متن صورت گرفته است. «نظریه پدیدارشناختی ادبی بر این نکته تأکید تام دارد که در ارتباط با متن ادبی، افزون‌بر توجه به تمامیت متن، باید به همان اندازه کنش‌هایی را که در واکنش به متن صورت می‌گیرد، در نظر گرفت» (Iser, 1972, p. 274)؛ زیرا متن در هر دوره تاریخی، با خوانندگان خود به گفت‌وگو می‌پردازد و به پرسش‌ها و ابهاماتشان پاسخ می‌دهد و مجموعه این پاسخ‌ها، افق انتظارات خوانندگان هر عصر و گفتمانی را ایجاد می‌کند.

با نگاه آیزر به این سیطره فکری پژوهشگران در این پارادایم، درمی‌یابیم که در جریان خوانش این متن، خوانندگان گلشن‌راز با نگاه پراگماتیستی و عقلانی به مقولات عرفانی و با دانش‌گرایی و فلسفی‌گرایی خود در مواجهه با این اثر عرفانی، به برجسته‌سازی این متن عرفانی به مثابه یک متن علمی پرداخته‌اند، از سوی دیگر، با اجتناب از نگاهی صرفاً عرفانی و ذوقی و شهودی به این اثر، حذفیاتی در پدیدار آنها رخ داده است. با توجه به بسامد نسبتاً بالای مقالات نگارش یافته در دسته اول، اندیشه‌های شیخ محمود در گلشن‌راز با انتظارات خوانندگان درباره مسائل عقلانی و پراگماتیستی، تطابق داشته است و افق انتظارات متن با افق انتظارات مخاطبان هم‌سو بوده است.

گفتنی است، افزون‌بر بعد محتوایی گلشن‌راز، ویژگی‌های زبانی آن نیز تأثیر بسزایی در برقراری تعامل مؤثر بین متن و خوانندگان داشته است. شیخ محمود شبستری با انتخاب زبان شعر برای بیان تجارب عرفانی خویش و با توجه به قابلیت‌های استعاری، نمادین و دلنشین بودن آن، ظرفی مناسب برای انتقال آموزه‌های عرفانی فراهم آورده است. این ویژگی، ذهن مخاطبان را به چالش و تلاش برای دریافت معنا وامی‌دارد و در نتیجه، «خوانش تعاملی» مستمری از این اثر پدید می‌آورد.

۳-۵-۲- پارادایم گرایش به مطالعات تطبیقی و انواع نقد در این دو دهه:

با اندکی تأمل بر پژوهش‌های صورت گرفته درباره اثر گلشن‌راز شبستری، پژوهش‌های دسته‌های دوم، سوم و چهارم را می‌توان در ذیل این پارادایم جای داد: یعنی پژوهش‌هایی که یا با رویکردی تطبیقی و مقایسه‌ای به بررسی محتوای این اثر عرفانی با سایر متون پرداخته‌اند، یا محتوای اثر شبستری را بر مبنای نظریات ادبی و غیرادبی جدید مورد خوانش قرار داده‌اند و یا به تحلیل و نقد این اثر عرفانی از منظر بلاغت سنتی با رویکردهای ساختارشناسانه و زیبایی‌شناسانه پرداخته‌اند. پژوهش‌هایی همچون «مقام تفکر و شهود در گلشن‌راز و سوتره‌های مه‌ایانه» (۱۳۹۷)، «بررسی طرح‌واره‌های قدرتی در گلشن‌راز براساس آرای مارک جانسون» (۱۳۹۹)، «بررسی تحلیل و سبک‌شناسی تشبیه در گلشن‌راز شیخ محمود شبستری» (۱۳۹۴) و... که در سیطره پارادایم گرایش به نظریات سنتی و جدید نقد ادبی و یا رویکرد تطبیقی شکل پذیرفته‌اند.

با نگاهی به پژوهش‌های فوق، درمی‌یابیم که عده زیادی از منتقدان در خوانش اثر گلشن‌راز، از بعد عرفانی و تحلیل‌های متعارف آن روی برگردانده و تحت سلطه یک پارادایم و چارچوب فکری خاص، تمایل به خوانش جدید و دیگرگونه‌ای از این اثر ادبی داشته‌اند. در تحلیل این امر از دیدگاه آیزر می‌توان گفت که یک اثر ادبی در هر دوره‌ای، متناسب با نوع جهان‌بینی و شرایط اجتماعی و فرهنگی خوانندگان آن دوره، ارزش و حیاتی دوباره می‌یابد. به عقیده وی، «ارزش زیبایی‌شناسانه این نظریه در بازسازی افق انتظار خوانندگان اولیه اثر (اولین خوانندگان یک اثر ادبی) و مقایسه آن با افق انتظار خوانندگان بعدی همان اثر در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت است» (جلالی، ۱۳۹۷، ص. ۱۴۹). آیزر برای چنین خوانندگانی اصطلاح «خواننده مستتر» را به کار می‌برد که در یک کنش تعاملی با متن در پی کشف معانی تازه از متن هستند. «خواننده مستتر تجسم همه آن زمینه‌هایی است که اثر ادبی لازم دارد تا حداکثر تأثیرگذاری را داشته باشد. این زمینه‌ها را نه تجربه بیرون از متن خواننده، بلکه خود متن ایجاد می‌کند. در نتیجه، مفهوم خواننده مستتر در ساختار متن ریشه دارد» (Iser, 1972, p. 279)؛ از این رو، خوانندگان اثر عرفانی گلشن‌راز، با افق انتظارات جدید از این اثر ادبی، از نگاه‌های کلیشه‌ای و صرفاً عرفانی گذشته نسبت به این اثر شبستری اجتناب کرده و در جریان خوانش خود، این اثر را از منظر کاربرد نقدهای متعارف و تکراری، دارای فضاها و خلأهایی یافتند. به عبارت دیگر، فقدان رویکردهای نقد ادبی در خوانش اثر گلشن‌راز به مثابه شکاف‌هایی در خوانش این اثر بود که خوانندگان فعال، با کار بست نظریات ادبی و غیرادبی جدید، سعی در پر کردن این شکاف‌ها و قطعات سفید متن کردند. «متون، دارای امور غیرطبیعی، ابهام‌ها، فاصله‌ها و شکاف‌هایی است که خواننده با تجربه و فهم خود آنها را پر می‌کند. آیزر این فرایند را سفیدخوانی می‌نامد» (تسلیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۱).

به عقیده آیزر، یک متن مملو از کنش‌هایی است که در روند خوانش آن در ادوار مختلف تاریخی، به‌روز می‌شود و مفهوم یک نوشته ادبی، حاصل کارکرد همین کنش‌ها است. به جای آنکه بیان شود که یک متن چه می‌گوید، بهتر است از خود پرسیم که یک متن با خواننده چه می‌کند و در زمان خوانش متن چه اتفاقاتی در ذهن خواننده رخ می‌دهد. از آنجاکه تکثرگرایی^۱ و خوانش‌های مختلف، از خصیصه‌های اساسی دریافت در مکتب کنستانس است، با خوانش‌ها و تفسیرهای متفاوت می‌توان به تکثر معنا در متن دست یافت. «از دیدگاه آیزر، وظیفه منتقد آن نیست که متن را به مثابه یک شیء تبیین کند، بلکه باید به بررسی اثرات آن بر خواننده بپردازد. ماهیت هر متنی این امکان را پدید می‌آورد که طیفی از تفسیرهای مختلف میسر شود» (سلدن و ویدسون، ۱۳۸۴، ص. ۷۸).

بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در سطره این پارادایم، نشان می‌دهد که پژوهش‌هایی که از جنبه‌های محتوایی به تحلیل گفتمان و محتوای اثر گلشن‌راز، چه در قالب رویکرد تطبیقی و چه از منظر سایر نظریه‌های ادبی و غیرادبی نو پرداخته‌اند، دارای کمیت و بسامد بیشتری نسبت به پژوهش‌هایی هستند که از جنبه ساختارشناسانه و زیبایی‌شناسانه این اثر را مورد نقد قرار داده‌اند. در نتیجه، از منظر زیبایی‌شناسی دریافت در تحلیل این امر می‌توان گفت که این سطح از افق انتظارات درباره یک اثر، از یک سو به معنای برجسته‌سازی آن اثر از رویکرد خاص نقد محتوایی (تطبیقی و نظریات ادبی) است که خواننده فعال، توانسته با درک فضاها و کمبود پژوهش‌های نقادانه در این حوزه، به کار بست نظریات تطبیقی و ادبی و غیرادبی جدید در تحلیل محتوایی این اثر عرفانی اقدام نماید و از سویی دیگر، به معنای حذف نگاه‌های بلاغت سنتی و نقد ساختاری و ظاهری در خوانش این اثر بوده است. در نتیجه، منتقد نوگرا، دیدگاه‌های پیشین و سنتی را باور نمی‌کند؛ زیرا من شناسای او یک دریافت شخصی است و متفاوت می‌اندیشد؛ از این رو، وی از قالب خواننده منفعل بیرون می‌آید و با گمان‌ها و فرافکنی‌هایش، معنای تازه‌ای به اثر می‌بخشد. «او همچنان که در چیرگی اندیشه‌های افکار زمانه و روح عصری خود و نیز تحت تأثیر نویسنده در متن قرار می‌گیرد، می‌تواند با تجربه‌های شخصی و فرافکنی‌های منفرد خود در موقعیت‌ها و زمان‌های گوناگون، دست به ابتکار عمل بزند و به خواننده‌ای فعال بدل شود. وی حتی

^۱ . Pluralism

می‌تواند به نیت نویسنده بی‌توجه باشد و معنایی تازه از متن بیافریند و همه باورهای قطعی را از میان بردارد» (تسلیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۲).

۳-۵-۳- پارادایم گرایش به عرفان نظری و مدرسی:

براساس نظریه یافوس مطالعه شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی هر جامعه‌ای در بازسازی افق انتظارات مخاطبان هر دوره‌ای ضرورت دارد. «پارادایم، مسئله معرفت‌شناختی را پیش می‌کشد. بدین معنی که صاحب‌نظران هر دانشی در هر زمان، گفتمان ویژه‌ای دارند. آنها در مجموعه‌ای از اصطلاحات و قراردادها می‌اندیشند و از محدوده آن بیرون نمی‌روند» (تسلیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۱).

یکی از پارادایم‌های پیدایش دسته اول و پنجم پژوهش‌های گلشن‌راز، گسترش رویکرد عرفان نظری در فرهنگ دینی و مذهبی ایران در این دو دهه بوده است. این رویکرد، تنوع ذوق خوانندگان و خوانش‌های متفاوت و مقتضی با شرایط فرهنگی را نسبت به متون عرفانی، از جمله گلشن‌راز ایجاد کرده است. در نتیجه، پژوهشگران به جای برداشت‌های تکراری و کلیشه‌ای، شرح‌های متعدد گلشن‌راز بازبینی کرده و به بررسی دقیق‌تر اصطلاحاتی مانند ماهیت تفکر، اعیان ثابت، وحدت وجود، کون جامع و... پرداخته‌اند. این مفاهیم و اصطلاحات، بخش مهمی از این پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

در حال حاضر، عرفان و تصوف به شیوه‌های گوناگون در ایران جلوه یافته است که پاره‌ای از این شیوه‌ها به این شرح است: ۱- عالمانی که مشغول به حکمت و عرفان علمی (نظری) هستند. ۲- صوفیان و دراویش فرقه‌ای اعم از شیعه و سنی ۳- زاهدان و پارسایانی که فقیه، متکلم یا مفسر هستند. ۴- علاقه‌مندان به عرفان ادبی به‌ویژه در شعر فارسی ۵- عامه علاقه‌مندان به معنویت و عرفان و... (فتایی اشکوری، ۱۳۹۲، ص. ۴۹).

یکی از اصلی‌ترین تقسیم‌بندی‌هایی که در حوزه عرفان وجود دارد، تقسیم عرفان به «عملی و نظری» است. این دو اصطلاح در شماری از تحقیقات عرفانی به کار رفته است و پایه نقد و ارزیابی متون و تعالیم عرفان اسلامی قرار گرفته‌اند. «عرفان نظری به آن سنت عرفانی اطلاق می‌شود که از سده هفتم هجری، خاصه با شکل‌گیری مکتب «محي‌الدین بن عربی» رواج پیدا کرد و از آن پس، سنت غالب در عرفان اسلامی تلقی شد. ظهور ابن عربی نقطه عطفی در عرفان اسلامی و ایرانی ایجاد کرد و می‌توان گفت همه عارفان و حکیمان عرفان نظری پس از او با تجزیه و تحلیل آراء و عقاید وی، بر آثار او شرح‌های متعدد و مهمی نوشته‌اند. عرفان نظری به مسائل علمی مبتنی بر تفکر و اندیشه و مسائل علمی و نظری می‌پردازد» (میرباقری‌فرد، ۱۳۹۱، ص. ۶۶). این سنت از آن زمان تا به حال ادامه دارد و یکی از گرایش‌های غالب عرفان اسلامی در مجامع دانشگاهی و حوزوی شده است و نیز چارچوب فکری مهم و جهت‌دهنده‌ای که مطالعات و پژوهش‌ها تحت تسلط این پارادایم، سمت و سوی معنادار گرفته‌اند.

در گذشته حلقه‌های درس و تحقیق در عرفان نظری محدود بود؛ اما امروزه به دلیل توجه حوزه و دانشگاه و وجود مبانی مشترک عرفان نظری با مسائل اساسی شیعه مانند ولایت و تأویل، این گرایش عرفانی مخاطبان زیادی پیدا کرده است و سیر تحقیقات دانشگاهی و حوزوی در حیطه متون عرفانی و دینی مربوط به عرفان نظری از جمله گلشن‌راز، روند فزاینده‌ای داشته است. شارحان نظریه‌های ابن عربی از جمله شیخ محمود شبستری در گلشن‌راز، پس از وی به موازات عرفان عملی در گسترش نظریه‌های او همت فراوانی گماشته‌اند و شروح متعددی بر آثار ابن عربی نوشته‌اند که امروزه در کلاس‌های درسی عرفان نظری در حوزه و دانشگاه تدریس و تحلیل می‌شوند. گلشن‌راز یکی از کتاب‌هایی است که شیخ شبستری آن را تحت تأثیر عقاید ابن عربی و ترویج اندیشه‌های وی نوشته است؛ همان‌گونه که بر آثار ابن عربی شروح گوناگونی نوشته شده است، بر گلشن‌راز نیز که یک دوره کامل عرفان نظری است و مباحث بنیادین عرفان نظری از جمله: انسان‌شناسی، خداشناسی و هستی‌شناختی را بیان کرده است، شرح‌های بی‌شماری به نگارش درآمده است. دسته اول و پنجم از طبقه‌بندی فوق، پژوهش‌هایی هستند که تحت سیطره پارادایم

رواج عرفان نظری و مدرسی مبنای کار خود را بررسی و واکاوی شروح گلشن‌راز قرار داده‌اند.

برای تحلیل مقالات دسته اول و پنجم که تحت تأثیر پارادایم فوق و براساس نظریه آیزر نگاشته شده‌اند، باید به اصطلاح خلأهای متن و استراتژی خواندن اشاره شود. آیزر در استراتژی خواندن معتقد است که خود متن قابلیت‌هایی دارد که خواننده را به درک بهتر معنای متن و پرکردن فضاهای خالی برمی‌انگیزد؛ «استراتژی خواندن» یعنی آشنایی با شگردها، رمزگان و قراردادهایی که در اثری خاص از آنها استفاده شده است. دانش خواننده (اطلاعاتش درباره موضوع یا رخدادها)، آشنایی او با رمزگان کلی و آگاهی او از رمزگان خاصی که مؤلف در آثارش به کار می‌برد، سازنده این استراتژی هستند (نظرزاده، ۱۳۸۲، ص. ۱۸۲).

خوانندگان در پی رواج پارادایم گرایش عرفان نظری و تمایل بیش از پیش به ژانر عرفانی در این دو دهه نسبت به قبل، از طریق مطالعه آثار عرفانی از جمله گلشن‌راز، با اصطلاحات تخصصی عرفانی، رمزگان و معانی نهفته در این متن آشنایی کلی پیدا کرده‌اند. در فرایند تلاش برای فهم معنای متن، دارایی‌های معنوی، تمایل به خودشناسی و خداشناسی براساس نیاز فطری، چارچوب‌های فکری، عقاید مذهبی عرفانی، تأثیر شگرفی داشته است. همچنین، به دلیل گسترش دانش تخصصی محققان درباره ژانر عرفانی و به تبع آشنایی نسبی با شروح گلشن‌راز، بخشی از تحقیقات به کنکاش در این شرح‌ها و رفع ابهامات معنایی موجود پرداخته است. «در واقع، عنصری بنیادی که امکان تفسیرهای گوناگون را به وجود می‌آورد، عدم تعین معنی و خلأها می‌باشد» (قنادان، ۱۳۹۱، ص. ۵۷).

گفتنی است، شروح گلشن‌راز مانند خود کتاب اهمیت بسیاری دارد که در درک معنای گلشن به مخاطبان کمک می‌کند. به عبارتی می‌توان گفت خوانندگان، تحت تأثیر رواج عرفان نظری جامعه خویش و قرارگیری در این گفتمان فرهنگی و دینی، در خوانش گلشن‌راز شکاف‌هایی را احساس کرده‌اند که با تحقیق در شرح‌های این کتاب و با کمک استراتژی خواندن، بخشی از فضاهای سفید آن را پر کرده‌اند، تا با فهم و تفسیر بهتر متن اثر، هم گامی در راستای استواری عقاید دینی و مذهبی خود بردارند و هم بخشی از معناهای نهفته در کتاب گلشن‌راز و شروح آن را که مطابق با مبانی دینی و شیعی آنها است، برجسته سازند؛ از این رو، کنش خواندن و عمل برقراری ارتباط بین متن و مخاطب به خوبی شکل گرفته است.

گفتنی است، متن گلشن، هم به انتظارات مخاطبان در این زمینه پاسخ داده است و هم مطالعه شرح‌های آن تا حدی موانع معنایی در ذهن آنها را هموار کرده است.

۳-۵-۴- پارادایم تلفیق دین و عرفان (نگاه دینی به مباحث گلشن‌راز)

با نگاهی تأملی به پژوهش‌های انجام شده درباره اثر عرفانی گلشن‌راز، مشخص می‌شود که تعدادی از منتقدان و خوانندگان این اثر، با هدف کشف رگه‌ها و بسترهای دینی به خوانش اثر شبستری پرداخته‌اند و تحت تأثیر این پارادایم غالب، حاصل پژوهش آنان شامل مواردی است که عمده آنها در دسته ششم پژوهش‌ها، یعنی پژوهش‌های مبتنی بر تجلی قرآن و حدیث، یا به صورت پراکنده در سایر دسته‌ها از جمله دسته دوم و هفتم جای گرفته است. تحقیقاتی از قبیل «پاسخ‌های قرآنی در گفتمان ادبی گلشن‌راز» (۱۳۹۴) از دسته ششم، «بررسی تطبیقی رویکردهای اندیشه اسلامی به قیامت و بازتاب آن در مثنوی مولوی و گلشن شبستری» (۱۳۹۶) از دسته دوم، «توصیف امام مهدی (عج) در گلشن‌راز شیخ محمود شبستری» (۱۳۸۹) از دسته هفتم پژوهش‌ها و

خوانش‌های یادشده درباره گلشن‌راز شبستری، خوانش‌هایی هستند که در آنها منتقدان با هدف تلفیق و هماهنگ‌سازی گفتمان عرفانی این اثر با زیرساخت‌های دینی دین اسلام، به نقد این اثر پرداخته‌اند و در نتیجه با نگاهی دینی، در پی آشکارسازی و تحلیل بن‌مایه‌های مذهبی از بافت اثر گلشن‌راز بوده‌اند. این خوانندگان تحت تأثیر چارچوب اندیشگانی خاص دوره خود و مؤثر بر افق انتظارات آنان، به این نوع خوانش از اثر گلشن‌راز روی آورده‌اند؛ زیرا به عقیده آیزر، مطالعه ادبیات، ما را بیشتر از خودمان آگاه می‌کند، تا از متنی که در حال خواندن آن هستیم. «نحوه رفتار آیزر با رمان، به‌ویژه از این لحاظ اهمیت دارد که جهانی که خواننده

می‌تواند در آن زندگی کند را می‌بینید؛ زیرا خواننده در «جهان رمان» چنان «درگیر» می‌شود که آن جهان و «درنهایت، جهان خودش را» بهتر و روشن‌تر درک می‌کند» (گرین و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۱). براین اساس، خوانندگان این اثر نیز هماهنگ با عقاید، باورها و بینش دینی خود، به یک نوع خوانش تعاملی با آن می‌پردازند.

در طول تاریخ، رابطه میان دین و عرفان همواره موضوعی بحث‌برانگیز در بین اندیشمندان فلسفی و دینی بوده است. چالش‌های موجود میان اهل طریقت و شریعت در ادیان مختلف گواهی بر این مدعا است که درنهایت نتوانسته‌اند بین دین و عرفان مرز مشخصی قائل شوند؛ اما در واقع، دین اعتقاد به خدا و بندگی او براساس آموزه‌های وحیانی به منظور رستگاری بشر است و عرفان، معرفت شهودی خداوند از راه تزکیه نفس برای نائل شدن به قرب الهی است. سلوک عرفانی با پایبندی کامل به شریعت، راهی برای رسیدن به کنه معرفت الهی و شهود قلبی است. بنابراین، عرفان جدا از دین نیست؛ بلکه لایه عمیق و درونی دین است (ن.ک: فنایی اشکوری، ۱۳۹۰، ص. ۹۵). با توجه به اینکه متون دینی، از جمله قرآن و احادیث نبوی مستعد قرائت‌های متنوع هستند، طبیعتاً نگرش عرفانی یکی از این خوانش‌های مهم به شمار می‌رود و رویکرد عرفانی بر قرآن و سایر متون دینی اسلام، رویکردی درخور توجه است؛ چنان‌که نگرش‌های متفاوت کلامی، فقهی، فلسفی و... مرتبط با منظر دین هستند؛ از طرف دیگر، تأثیر قرآن و احادیث نبوی بر آثار ادبی کلاسیک ایران امری مشهود است و در این میان گلشن‌راز که یک دوره عرفان‌نظری بر مبنای آراء ابن عربی است از این زاویه جالب توجه است و یافتن اشارات قرآنی در این اثر عرفانی آسان است. بنابراین، پژوهشگران این متن، یعنی خوانندگانی که در پژوهش‌های دسته دوم، ششم و هفتم جای گرفته‌اند، تحت تأثیر پارادایم دین‌گرایی و یا تأییدبخشی به اثر از نگاه دینی، بافت گلشن‌راز را مملو از شکاف‌ها و ریشه‌ها و خلأهایی یافته‌اند که به منظور پرکردن این شکاف‌ها، از منبع قرآن و حدیث و پیوند این ریشه‌ها با رگه‌های دینی، بهره یافته‌اند و فضاهای خالی و قطعات سفید متن را با سفیدخوانی خود پوشش داده‌اند؛ یعنی رابطه متن و خواننده بر محور همین شکاف‌ها صورت گرفته است و از دیدگاه آیزر، اثر به نوعی تجربه شخصی خواننده تلقی می‌شود. «اثر، از منظر خواننده، آن چیزی است که ضمیر هشیارش دریافت می‌دارد؛ می‌توان استدلال کرد که اثر چیزی انضمامی نیست که مستقل از هر تجربه‌ای وجود داشته باشد و اثر تجربه خواننده است. بنابراین، نقد ممکن است به صورت توصیف حرکت پیش‌رونده خواننده در متن درآید، که در آن تحلیل می‌شود. خوانندگان چگونه با ایجاد ارتباط‌ها، پرکردن جاهای خالی آنچه بیان نشده است، پیشگویی و حدس و برآورده شدن یا نقش بر آب شدن انتظاراتشان، معنا را خلق می‌کنند» (کالر، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۵).

بافت و زیرساخت متن گلشن‌راز برای خواننده آن، حاوی یک سری ابهامات، رمزگان و استعارات است. وظیفه خواننده فعال، شناسایی کدهای درون متن و پیوند آنها با گفتمان اندیشگانی خود خواننده است تا از این طریق، در عمل مهم استراتژی خواندن، ایفای نقش کند. در این استراتژی، خواننده چارچوبی را برای خودش تعیین کرده است که می‌تواند ضمن تفسیر مطالب در قالب این چارچوب، گفتمان حاکم بر اثر را برای خود فهم‌پذیر کند. «به‌زعم آیزر، عاملی که به یک متن ادبی شکل می‌دهد، واژه‌های روی صفحات نیست، بلکه همین تصویر که دائماً با خواندن ادامه متن تغییر می‌کند، همین عینیت‌یابی امری که در متن صرفاً به صورت ضمنی مورد اشاره قرار گرفته است و همین تعامل بین خواننده و داده‌های خام متن می‌باشد» (اشمیتس، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۰)؛ از این رو، خوانندگان اثر گلشن‌راز در یک کنش تعاملی و تحت سیطره پارادایم دین‌گرایی و برخورداری از اندیشه دینی، در خوانش خود به کشف زیرساخت‌های دینی اثر و پیوند آن با قرآن، حدیث، روایات دینی، شخصیت‌های ائمه و... پرداخته‌اند و از این طریق، موجب برجسته‌سازی ابعاد دینی اثر و حذف زوایای دیگر آن شده‌اند.

نتیجه‌گیری

از مجموع ۶۸ مقاله پژوهشی درباره گلشن‌راز شبستری در دهه‌های ۸۰ و ۹۰، حدود ۱۱ مقاله در دسته اول (اصطلاح‌پژوهی)، ۲۷ مقاله در دسته‌های دوم و سوم (نقد محتوایی)، ۵ مقاله در دسته چهارم (ساختارشناسی و زیبایی‌شناسی)، ۱۱ پژوهش در دسته پنجم (شرح گلشن‌راز)، ۳ مقاله در ردیف ششم (ریشه‌های قرآن و حدیث) و ۱۱ پژوهش هم در دسته هفتم (از زوایای متفاوت) جای می‌گیرند. در کل، نقدهای محتوایی (تطبیقی و مبتنی بر نظریات جدید) بیشترین بسامد مقالات را به خود اختصاص داده است.

در تحلیل موضوعی مجموع مقالات، این نکته بر نگارندگان پژوهش آشکار شد که افق انتظارات و پارادایم‌های اجتماعی دو دهه یادشده، بر نوع خوانش و بینش خوانندگان فعال این دوره تأثیر گذاشته است. خوانندگان فعال ما در این دو برهه زمانی در کنشی تعاملی با متن، گاه باتکیه بر عقلانیت و استدلال، متن گلشن‌راز را به مثابه متنی علمی و فلسفی نگرستند و انتظار پاسخگویی به ابهامات و پرسش‌های علمی خود را از افق آن می‌جستند، گاه این اثر را از سیطره تحلیل‌های متعارف و کلیشه‌ای عرفانی بیرون کشیده و با عینک نقدهای محتوایی نو و ساختاری سنتی، به سفیدخوانی و پرکردن خلأها و شکاف‌های پژوهشی در آن پرداخته‌اند؛ گاه این متن را به عنوان متنی مدون و مملو از اصطلاحات و دیدگاه‌های نظری دیده‌اند و با استراتژی‌های خواندن خود، در همان چارچوب خاص اندیشگانی، به شرح و تفسیر و تفهیم مفاهیم عرفانی روی آورده‌اند؛ گاهی نیز خوانندگان ما، تحت تأثیر پارادایم دین‌گرایی و بر پایه بینش دینی و تجربه شخصی خود، پیوندی میان گفتمان عرفانی اثر با مؤلفه‌ها و سازه‌های دینی برقرار ساخته و موجب برجسته‌سازی این بعد از ابعاد گوناگون متن شده‌اند.

همه این خوانش‌ها، به مثابه کنش‌هایی هستند که در ذهن خوانندگان در واکنش به اثر گلشن‌راز صورت گرفته‌اند؛ از این رو، در این اثر از دیدگاه آیزری، قطعیت معنا وجود ندارد و مفهوم متن مورد نظر، در گرو نوع نگاه خوانندگان مختلف، در ادوار تاریخی متفاوت به آن است. در نتیجه، مخاطبان گلشن‌راز توانسته‌اند، خوانش‌ها و دریافت‌های مختلفی از این اثر را تجربه و در مقالات دو دهه بخشی از معانی برداشتی خود را ترسیم کنند.

منابع

- اسپهرم، داوود، و بندری، مانده سادات (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کیفی و کمی گلشن‌راز شیخ محمود شبستری. *فصلنامه ادبیات عرفانی*، ۱۱ (۲۰)، ۷۹-۱۰۵. <https://doi.org/10.22051/jml.2020.23525.1661>
- استوری، جان (۱۳۸۸). *داستان‌های عامه‌پسند* (حسین پاینده، مترجم). سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی.
- اسمعیلی، اصغر (۱۳۹۴). تأثیر اسرارنامه عطار بر گلشن‌راز شبستری براساس نظریه بینامتنیت. *مطالعات عرفانی*، ۱۱ (۱)، ۳۴-۵. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_113115.html
- اشمیتس، توماس (۱۳۸۹). *درآمدی بر نظریه ادبی جدید و ادبیات کلاسیک* (حسین صبور و صمد علیون، مترجمان). دانشگاه تبریز.
- بنت، سوزان (۱۳۸۷). *تماشاگران نظریه‌های تئاتر، نظریه‌ای در خصوص تولید و دریافت* (مجید سرهنگی، مترجم). انتشارات نمایش.
- بهرامی رهنما، خدیجه (۱۳۹۹). بررسی طرح‌واره‌های قدرتی در گلشن‌راز براساس آراء مارک جانسون. *مطالعات عرفانی*، ۱۶ (۲)، ۵۳-۸۲. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_113217.html?lang=fa
- پناه‌بر، احسان، حسابی، اکبر، و پیرنجم‌الدین، حسین (۱۳۹۵). تعادل زیبایی‌شناختی در ترجمه رباعیات خیام با استفاده از نظریات زیبایی‌شناسی دریافت و استعاره شناختی. *مطالعات زبان و ترجمه*، ۴۹ (۱)، ۴۰-۱۹. <https://doi.org/10.22067/lts.v49i1.57437>
- تسلیمی، علی (۱۳۹۰). *نقد ادبی: نظریه‌های ادبی و کاربرد آنها در ادبیات فارسی* (چ. ۲). کتاب آמה.
- جواری، محمدحسین (۱۳۸۴). *نظریه زیبایی‌شناسی دریافت؛ روشی برای خوانش‌های جدید در ادب فارسی. مولوی پژوهی*، ۲ (۵)،

۵۷-۷۲. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/981202>

جواری، محمدحسین، و حمیدی کندول، احد (۱۳۸۶). سیر نظریه‌های ادبی معطوف به خواننده در قرن بیستم. *نشریه ادب پژوهی*،

(۳)، ۱۷۶-۱۴۳. <https://sid.ir/paper/137747/fa>

جلالی، محمدامیر (۱۳۹۷). تحلیل بازتاب کلیله و دمنه در مجلدات پنجگانه تاریخ و صاف از منظر نظریه دریافت. *متن پژوهی ادبی*،

۲۲ (۷۷)، ۱۶۳-۱۴۳. <https://www.doi.org/10.22054/ltr.2018.9189>

روحانی، مسعود، و غلامپور آهنگر کلایی، لیلا (۱۳۹۲). جهان هولوگرافیکی در گلشن راز شبستری. همایش پژوهش‌های زبان و

ادبیات فارسی. <https://sid.ir/paper/856320/fa>

ریحانی، آتنا، محسنی، مرتضی، پیروز، غلامرضا، و روحانی، مسعود (۱۳۹۶). تحلیل بدالشروح اکبرآبادی بر غزلیات حافظ

(براساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت یاس). *فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۹ (۳۳)، ۱۷۳-۱۹۲.

<https://doi.org/10.22111/jsr.2017.3920>

سلدن، رامن، و ویدوسون، پتر (۱۳۸۴). *راهنمای نظریه ادبی معاصر* (عباس مخبر، مترجم؛ ج. ۳). طرح نو.

شاهچراغی، آزاده (۱۳۹۲). *پارادایم‌های پردیس تهران* (ج. ۴). انتشارات جهاد دانشگاهی.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۴). *نقد ادبی*. انتشارات فردوس.

صفوی، کورش (۱۳۸۳). *از زبان‌شناسی به ادبیات*. شرکت انتشارات سورۀ مهر.

طیبه، علیرضا، رحیمی‌آذین، مرضیه، و مسبوق، سیدمهدی (۱۳۹۷). خوانش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیبایی‌شناسی

دریافت آیزر. *جستارهای قرآنی و حدیثی مدرس*، ۵ (۹)، ۱۳۷-۱۶۱.

<https://qhts.modares.ac.ir/article-10-6227-fa.html>

فناپی اشکوری، محمد (۱۳۹۰). نسبت دین و عرفان. *مجله حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۲ (۲)، ۹۶-

۷۹. <https://ensani.ir/fa/article/315297>

فناپی اشکوری، محمد (۱۳۹۲). عرفان در ایران؛ جایگاه عرفان و تصوف و تعلیم و ترویج آن در ایران معاصر. *اندیشه دینی*،

۱۳ (۴۶)، ۶۸-۴۷. <https://doi.org/10.22099/jrt.2013.2441>

قنادان، رضا (۱۳۹۱). *معنای معنا: نگاهی دیگر: گفتاری چند در حوزه تئوری ادبی با نوشته‌هایی پیرامون مهدی اخوان ثالث، سیمین*

بهبهانی، احمد شاملو... انتشارات مهر ویستا.

کالر، جاناناتان (۱۳۸۹). *نظریه ادبی (فرزانه طاهری، مترجم؛ ج. ۳)*. نشر مرکز.

گرین، ویلفرد، مورگان، لی، و ویلینگهم، جان (۱۳۹۱). *مبانی نقد ادبی (فرزانه طاهری، مترجم؛ ج. ۵)*. نیلوفر.

میرباقری‌فرد، سید علی اصغر (۱۳۹۱). عرفان عملی و نظری یا سنت اول و دوم عرفانی؟ تأملی در مبانی تصوف و عرفان اسلامی.

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهرگویا)، ۶ (۲)، ۸۸-۶۵.

https://jpll.ui.ac.ir/article_16417.html?lang=fa

میرزاحسن، فهیمه، و عظیم‌پور تبریزی، پوپک (۱۳۹۴). خوانش عروسک‌های نمایشی براساس نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر.

نامه هنرهای نمایشی و موسیقی، ۵ (۱۰)، ۲۱-۳۱.

<https://doi.org/10.30480/dam.2015.135>

محسنی، مرتضی، و ریحانی، آتنا (۱۴۰۰). مقایسه شرح‌های نقد نیازی و لطیفه غیبی بر غزلیات حافظ براساس نظریه دریافت یاس.

مجله شعرپژوهی (بوستان ادب)، ۱۳ (۱)، ۲۴۹-۲۷۴.

<https://doi.org/10.22099/jba.2020.34193.3451>

مقدادی، بهرام (۱۳۹۳). *دانش‌نامه نقد ادبی از افلاتون تا به امروز*. دالاهو.

نامورمطلق، بهمن (۱۳۸۷). یائوس و آیزر، نظریه دریافت. *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، (۱۱)، ۹۳-۱۱۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/540263>

نظرزاده، رسول (۱۳۸۲). هر متن ناتمام است (سیری در پدیدارشناسی نظریه دریافت مخاطب). *نشریه فارابی*، (۵۰)، ۱۷۳-۱۹۰.

<https://ensani.ir/fa/article/25437>

یاوری، فاطمه، و وفایی، عباسعلی (۱۳۹۶). واکاوی و تحلیل کهن الگو و نمادهای فرارونده عرفانی در گلشن‌راز با رویکرد به نظریه روان‌شناختی یونگ. *عرفانیات در ادب فارسی*، ۸(۳۱)، ۱۵۹-۱۷۴.

<https://erfaniyat.iauh.ac.ir/article-1-312-fa.html>

Reference

- Bennett, S. (1995). *Theater audiences: a theory of production and reception* (M. Sarhangi, Trans.). Theater Publications. [In Persian].
- Culler, J. (2009). *Literary theory* (F. Taheri, Trans.). Nahr-e-Karzan. [In Persian].
- Esmaili, A. (2015). Shabastaris Golshan Raz Receptiveness from âttar Asrar Nameh and Ibn ârabi's Works, An Intertextuality Perspective. *Mystical Studies*, 11(1), 5-34. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_113115.html?lang=en [In Persian].
- Fanai Ashkevari, M. (2010). The relationship between religion and wisdom. *Contemporary Hikmat Magazine, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, 2(2), 79-96. <https://ensani.ir/fa/article/315297> [In Persian].
- Fanai Ashkevari, M. (2012). Mysticism in Iran; The place of mysticism and Sufism and its education and promotion in contemporary Iran. *Religious Thought Journal*, 13(46), 47-68. <https://doi.org/10.22099/jrt.2013.2441> [In Persian].
- Green, W., Morgan, L., & Willingham, J. (2011). *A handbook of critical approaches to literature* (Farzaneh Taheri, Trans.). Nilofar. [In Persian].
- Iser, W. (1972). *The Reading Process : A Phenomenological Approach Implied Reader*. Johns Hopkins UP.
- Iser, W. (1987). *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Routledge and Kegan Paul Publisher.
- Jalali, M. A. (2017). Analysis of the reflection of Kalileh and Demeneh in the five volumes of the history of Wassaf from the perspective of the theory of perception. *Journal of Literary Studies*, 22(77), 143-163. <https://www.doi.org/10.22054/ltr.2018.9189> [In Persian].
- Jauss, H. (1982). *Literary History as a Challenge to Literary Theory. Critical Theory since 1965* (H. Adams , L. Searle, & T. Bathi, Eds.). University Press of Florida.
- Jauss, H. (1998). *Toward an aestetic of reception* (T. Bathi, Trans.). University of minesota press.
- Javari, M. (2004). Aesthetic theory of perception; A method for new readings in Persian literature. *Molavipazhuhi*, 2(5), 57-72. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/981202> [In Persian].
- Javari, M. H., & Hamidi Kandol, A. (2007). The course of literary theories aimed at the reader in the 20th century. *Journal of Literary Studies*, (3), 143-176. <https://sid.ir/paper/137747/fa> [In Persian].
- Lodge, D. (2000). *Modern Criticism*. Norton & Company, Inc.
- Meghdadi, B. (2014). *Encyclopedia of Literary Theori from Plato To the Present*. Dalahoo. [In Persian].
- Mirbaghrifard, S. A. A. (2011). Practical and Theoretical Mysticism or the First and Second Mystical Traditions. *Research of Mystical Literature (Gohar Goya)*, 6(2), 65-88. https://jpll.ui.ac.ir/article_16417.html?lang=fa [In Persian].
- Mirzahasan, F., & Azimpour Tabrizi, P. (2014). Reading puppets based on Eiser's aesthetic theory of reception. *Journal of Performing Arts and Music*, 5(10), 21-31. <https://doi.org/10.30480/dam.2015.135> [In Persian].
- Mohseni, M., & Raihani, A. (2021). Comparison between “Naqde Niazi” and “Latifeye Gheibi” on hafiz poems based on reception theory. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, 13(1), 249-274. <https://doi.org/10.22099/jba.2020.34193.3451>. [In Persian].
- Namvar Motlagh, B. (2008). Yaos and Izer, the theory of receiving. *Research Journal of the Iranian Academy of Arts*, (11), 93-110. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/540263> [In Persian].
- Nazarzadeh, R. (2003). Each text is unfinished (Siri in the phenomenology of audience reception theory). *Farabi Journal*, (50), 173-190. <https://ensani.ir/fa/article/25437> [In Persian].
- Panahbar, E., Hesabi, A., & Pirnajmuddin, H. (2016). Aesthetic Equivalence in the Translation of Rubayyat of Khayyam Using Aesthetics and Conceptual Metaphor Theory. *Language and Translation Studies (LTS)*, 49(1), 19-40. <https://doi.org/10.22067/lts.v49i1.57437> [In Persian].
- Qanadan, R. (2012). *The meaning of meaning: another look: several discourses in the field of literary theory with writings about Mehdi Akhvan Al-Talihi, Simin Behbahani, Ahmad Shamlou and...*. Mehr Vista Publications. [In Persian].

- Reyhani, A., Mohseni, M., pirooz, G., & Rohani, M. (2017). Investigation into Akbar Abadi's Badr al-Sharruh on hafez's Lyrics Based on Jauss Perception Aesthetic Theory. *Journal of Subcontinent Researches*, 9(33), 173-192. <https://doi.org/10.22111/jsr.2017.3920> [In Persian].
- Schmitz, Th. (2009). *Modern literary theory and Ancient text an introduction* (H. Sabouri & S. Aliyoun, Trans.). Tabriz Universit. [In Persian].
- Selden, R., & Widdowson, P. (2004). *A readers guide to Contemporary literary theory* (A. Mokhber, Trans.). New Design. [In Persian].
- Shahcheraghi, A. (2012). *Paradigms of paradise* (4th Ed.). Academic Jihad Publications. [In Persian].
- Shamisa, S. (2014). *Literary criticism*. Ferdous Publications. [In Persian].
- Sperham, D., Bandari, M. (2019). Qualitative and Quantitative Content Analysis of Golshan Raz by Sheikh Mahmoud Shabastri. *Journal of Mystical Literature*, 11(20), 79-105. <https://doi.org/10.22051/jml.2020.23525.1661> [In Persian].
- Storey, J. (2008). *Popular Fiction* (H. Payandeh, Trans.). Printing and Publishing Organization of the Ministry of Islamic Culture and Publications. [In Persian].
- Tabibi A., Rahimi Azin M., & Masboogh S. M. (2018). Analysis of Translations of Arafat prayer Based on Aeser's Aesthetic Theory. *Quranic and Hadith Researches of Modares*, 5(9), 137-161. <https://qhst.modares.ac.ir/article-10-6227-fa.html>. [In Persian].
- Taslimi, A. (2011). *Literary criticism: literary theories and their application in Persian literature* (2nd Ed.). Ketab Ame. [In Persian].